

Ševčíková, Zuzana

Niekoľko nových poznatkov k urbanistickému vývoju Dolného mesta Nitra

Archaeologia historica. 1998, vol. 23, iss. [1], pp. 379-387

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140302>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Niekoľko nových poznatkov k urbanistickému vývoju Dolného mesta Nitra

ZUZANA ŠEVČÍKOVÁ

Pojem historickej Nitry sa tradične vzťahuje predovšetkým na Horné mesto s akropolou; napokon aj na územie Mestskej pamiatkovej rezervácie bolo povýšené len pôvodné biskupské mestečko a Dolné mesto dostalo iba štatút Centrálnej mestskej zóny. Hodnoty architektonického a urbanistického vývoja Dolného mesta Nitry neboli doteraz predmetom hlbšieho výskumu a analýzy. Až naliehavá potreba nových stavebných zásahov v posledných rokoch primäli Mestský úrad k tomu, že zadáva v rokoch 1994 a 1995 vykonanie pamiatkových prieskumov jednotlivých urbanistických blokov, aby získal základný stupeň poznatkov o meste, ktoré spravuje.¹ Idea vytvorenia pešej zóny v centre Dolného mesta - na Kupeckej ulici a Štefánikovej triede podmienila navyiac aj vykonanie archeologického výskumu (v r. 1994), ktorého výsledky mnohosťou nálezov prehlbujú okruh problémov, ktoré naznačuje pamiatkový prieskum zachovalých architektur. Prieskum Dolného mesta Nitra je totiž zaujímavý predovšetkým preto, že doterajšia pozornosť sa sústreďovala na areál hradu, kde J. Bohm a V. Mencl už v rokoch 1930-1931 zistili románsku architektúru a Martinský vrch, kde v 60-tych rokoch bola zistená stavba z 9. storočia (Chropovský, 1972, 173-208). Napokon k staršej architektúre v tomto sakrálnom areáli boli zistené architektonické fragmenty aj v poslednom desaťročí. Sú datované do 2. polovice 9. až 1. pol. 10. stor., resp. 11. storočia (Puškárová, 1985, 172; 1993, 150; Bednár-Staník, 1993, 129). Početné archívno-historické záznamy najmä zo 17. storočia vytvorili domnienku, že Dolné mesto, málo chránené od vojnovkej skazy, bolo neustále pustošené a postavené iba z nestálych materiálov. Napokon aj niektoré archeologické výskumy najmä zo širšieho teritória mesta naznačujú, že v rozpätí raného i vrcholného stredoveku, presnejšie v rozpätí od 10. až 14. storočia tu síce bol súvislý sídliskový vývoj, no prevažne s typom zahĺbených objektov zemnicového typu, ktoré sú charakteristické pre agrárne osídlenie (Hanuliak, 1993, 111). Predpokladá sa, že dlho pretrváva voľná zástavba, bez pevne stanovenej urbanistickej štruktúry, ako to naznačuje aj najnovší výsledok archeologického výskumu Kupeckej ulice, kde „bola raz cesta, inokedy hospodársky dvor, resp. domy a výrobné objekty, alebo tu bolo miesto pietneho pochovávaní...“ (Ruttkayová-Katkin-Březinová, 1995,25; Ruttkayová-Ruttkay, 1997, 112).

Najčastejšie citovaná veduta Nitry je lept Václava Hollara z roku 1657, ktorý vznikol na základe Hoefnaglovej kresby z konca 16. storočia (Závadová, 1974, kat. č. 333). Zachytáva biskupské mestečko v hradbách a Dolné mesto pod ním, oddelené tokom Nitričky, uzavreté v palisádach. Aj keď samozrejme rešpektujeme tvorivú licenciю autora veduty, v štruktúre, ako zvyčajne, aj táto rytina naznačuje podstatné črty mestského osídlenia; spočíva v postupnom formovaní zovretej zástavby pozdĺž hlavných ciest, pričom za domami, aj vo vnútrobloku sú záhrady a hony, dobiehajúce až k palisádach. Predpokladali sme, že stopy týchto murovaných, niekde aj viacpodlažných objektov by sme mohli zachytiť aspoň zčasti aj v súčasnej zachovanej architektúre Dolného mesta aspoň tam, kde ešte nedošlo k veľkoplošným asanáciám. Rytina naznačuje totiž stav prinajmenšom z konca 16. storočia a teda možnú realitu murovaných architektur. No sú tu aj iné, historické indicie. Osídlenie pod hradbami, neskoršie Dolné mesto má od počiatkov sľubný vývoj. Dolné mesto sa vyvíjalo z trhových osád, ktoré vznikli pozdĺž starých obchodných ciest. Tieto cesty vytvárajú neprerušenu kontinuitu vývoja prinajmenšom od 9. storočia. Zástavba osád formujú-

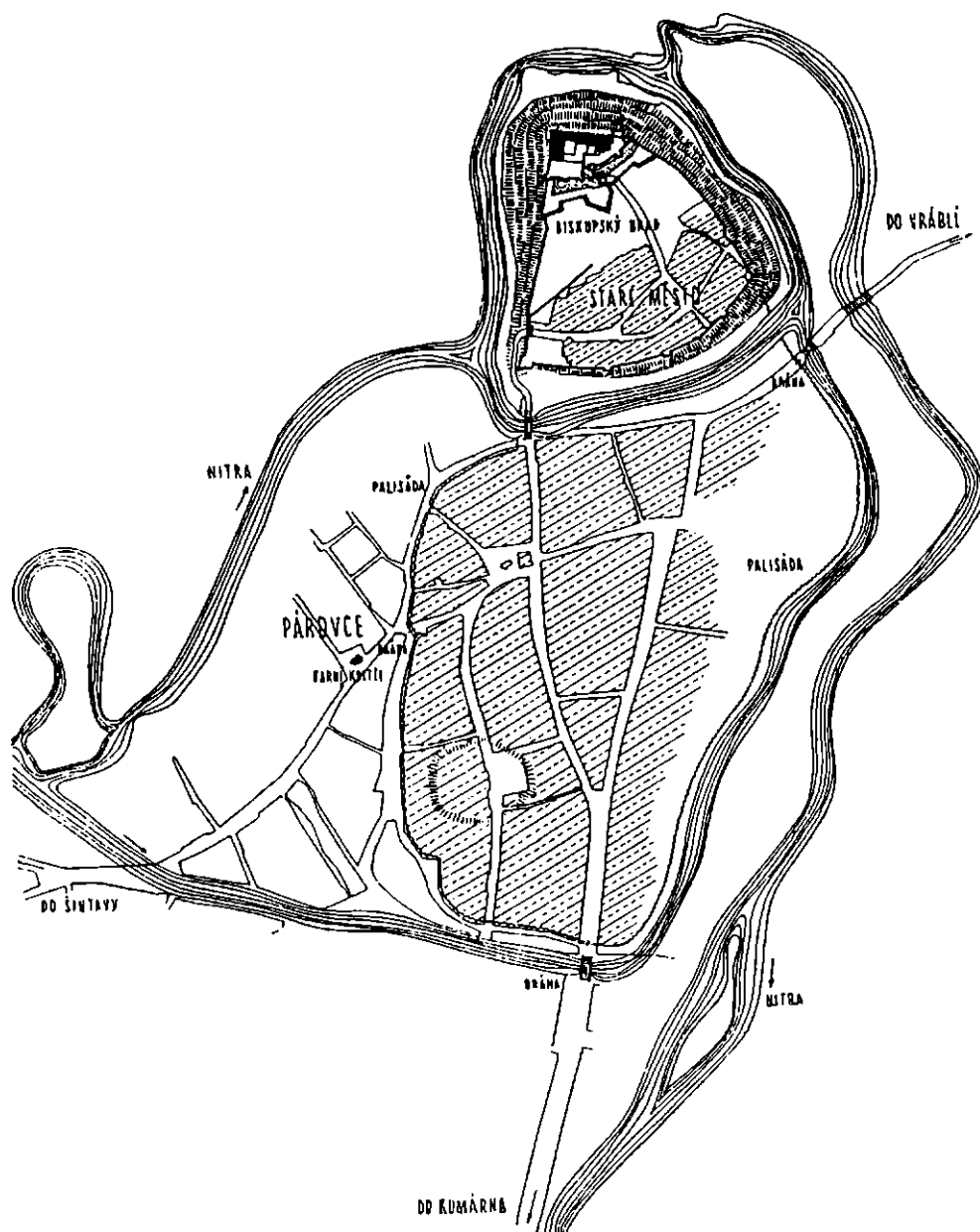
čeho sa Dolného mesta vzniká z veľkej časti do konca 13. storočia na druhom najvýznamnejšom veľkomoravskom hradisku Nitry (prvé je na Martinskom vrchu). Jeho opevnenie chránilo plochu vyvýšeniny, ostrohu v centre dnešnej Nitry s rozlohou 13 ha. Zdá sa, že „archeologické výskumy doložili, že v dobe veľkomoravskej vznikla v Nitre sídlisková aglomerácia mestského charakteru so všetkými jej atribútmi" (Fusek, 1993, 104). No o rozvoji neskoršej stredovekej Nitry svedčia aj početné mince, zistené pri výskumoch stredovekých sídliskových objektov, okrem iného na Štefánikovej triede, u Piaristov, na Jesenského ulici a inde v Dolnom meste. Sú medzi nimi nielen denáre uhorských vládcov Štefana II. až Štefana V., ale aj medené razby tzv. arabského a byzantského typu zdoby Bela III. (1172-1196). Inde zas svedčia o rakúsko-nitrianskych obchodných stykoch (Hunka, 1993, 164). Nitra vzniká na križovatke dôležitých ciest na stredné a severné Slovensko, cesty do Čiech, na Moravu, do Poľska a Rakúska. Osady pozdĺž obchodných ciest znamenali rozvoj obchodu, remesiel a služieb, ako to jasne dokumentuje toponymia na okolí Nitry (Krajčovič, R., 1993, obr. 1, s. 174).

Kráľ Belo IV. výsadnou listinou z 2. septembra 1248 udelil nitrianskym hostom a mešťanom - obrancom nitrianskeho hradu za ich vernosť, neohrozenosť a vytrvalosť v boji (proti Tatárom) - významné právne a hospodárske výsady v zmysle výsad stoličnobe-

lehradských mešťanov: A hoci mnohé výsady nemohli byť totožné s právnou predlohou, pretože podmienky života na tomto teritóriu boli odlišné, znamená táto listina vytvorenie kontinuity osídlenia a rozvoj hospodárskeho života Nitry (Marsina, 1977, 36, 37).²

Metácia je pomerne podrobná, no dnes už mnohé údaje o území, ktoré dostali nitrianski hostia od kráľa v roku 1248, nieje možné pre zánik názvov presne lokalizovať (Marsina, 1977, 34, 35). Vieme však, že sa skladalo z troch častí: z vlastnej Nitry, z majetkovej časti v Krškanoch a z Dvorčian. Pre našu prezentáciu je dôležité, že chotár výsadného mesta Nitry bol v tom čase zhruba zhodný z chotárom mesta - neskoršieho Dolného mesta. Nepatrilo k nemu územie hradu s opevneným predhradím (t. j. Horné mesto), ani časť patriaca kapitule, ani tzv. Podhradie ani chotár Párovie. Z hľadiska kultúrno-historického vývoja tohoto územia je podstatné, že tu boli zistené románske kostoly, i dnes identifikovateľné, niektoré zaniknuté, či zistené pri archeologických výskumoch.³ Archeologicky bolo potvrdených na teritóriu Nitry (vrátane Horného mesta) dosiaľ päť kostolov z obdobia romániky. Na Martinskom vrchu, na hrade, na Cyrilometodejskom námestí, na Svätoplukovom námestí a v Párovciach (Chropovský, 1977, 25).

Z hľadiska skúmaného teritória Dolného mesta je dôležitá topografia Párovie. V listine z roku 1258 pri popise obvodu Nitry sa pripomína aj „castrum Judaeorum“, mestské židovské osídlenie v podhradí. Chaloupecký (1923, 251) predpokladá, že táto osada bola zvyškom niekdajšej slávnejšej minulosti hradu a jeho obyvatelia miesto svetským kniežatám slúžili zrejme ďalej kniežatám a pánom duchovným - v čase, keď začiatkom 12. storočia bolo v Nitre založené biskupstvo. V tomto popise obvodu Nitry je záznam, že na pomedzí židovského podhradía a mesta stojí kostol P. Márie a sv. Michala.“ Aj Desiatkové listiny, zverejnené pápežskou kúriou na začiatku 20. storočia (Vagner, 1902, 5 atď.) dokumentujú jestvovanie fary sv. Michala v rokoch 1332-1337, spolu s farou sv. Jakuba, Blahoslavenej P. Márie a sv. Štefana kráľa v Párovciach.⁴ Pre územie Nitry-Dolné mesto je dôležité, že osady, z ktorých neskôr vzniká samotné Dolné mesto - pozdĺž cestných ťahov majú už v dobe románskej, alebo aj skôr svoje súvislé osídlenie, kodifikované nielen listinami, ale aj hmotnou podstatou architektonických dokumentov, predovšetkým sakrálnymi centrami (Verešik-Cidlinská, 1956, 6-7 a obr. Vývoj pôdorysu Nitry). Zdá sa, že kľúčom k západnému územiu Dolného mesta (urbanistické bloky 7, 8, 9) bude predovšetkým terénna vyvýšenina-ostroh zvaná Na vřšku, alebo aj na Andrášku. K starším dejinám tohto územia patria dokumenty slovanského hradiska - v blízkosti brány od dnešných Párovie sa zistila veľká kamenná stavba z 9. storočia, v areáli bolo zistené veľkomoravské pohrebisko a hoci hradisko pre stavebné práce nemohlo byť preskúmané v úplnosti (Chropovský, 1977, 13 a ď.) je zrejme, že ide o dôležité centrum. Naš výskum naznačuje, že lokalita Na vřšku predstavuje kontinuálne osídlenie. Situovanie a pôdorys kostolíka - pozdĺžna loď a polkruhová apsida - zasväteného sv. Michalovi je v literatúre označovaný ako barokový, z roku 1739. Už historická správa - listina z roku 1258 uvádza, že hranica „castrum Judaeorum“ vedie na pomedzí „ecclesia B. Michaelis“. preto predkladáme názor, že zachovaný kostol v lokalite Na Vřšku - s barokovou výbavou, ktorý doložiteľne stojí na mieste staršieho cintorína prinajmenšom pojal stredoveký, pravdepodobne románsky základ. Ozrejmiť túto hypotézu možno až hĺbkovým výskumom, ktorý nateraz absentuje. Iné bezpečné údaje o kostole sv. Michala v stredoveku nie sú zatiaľ známe. Blízko stojaci kláštorň kostol františkánov - P. Márie, spomínaný už v roku 1258 vyhorel roku 1320, preto sa nedá vylúčiť, že bol poškodený aj kostol sv. Michala. Z urbanistického vývoja Dolného mesta s kráľovskými výsadami vyplýva, že do konca 13. storočia sa na jeho území sformovali prícestné osady, ktoré zrejme mali svoje sakrálné centrá, ako to dokumentujú doterajšie nálezy. Preto predpokladáme, že aj kostol sv. Michala v lokalite Na Vřšku vznikol už skôr - do 1. polovice 13. storočia. Napokon o jestvovaní staršej architektúry získali poznatky aj archeológovia z výskumu priľahlej Kupeckej ulice, kde v sekundárnej polohe boli zistené kamenné články a malta, ktoré je možné pripísať zaniknutej kamennej sakrálnej architektúre z areálu veľkomoravského pohrebiska (Ruttkayová-Katkin-Březinová, 1995, 25).

Obr. 2. Nitra. Horné mesto v pevných hradbách, Dolné mesto obohané palisádami. 16. storočie. Podľa V. Menci, 1938.

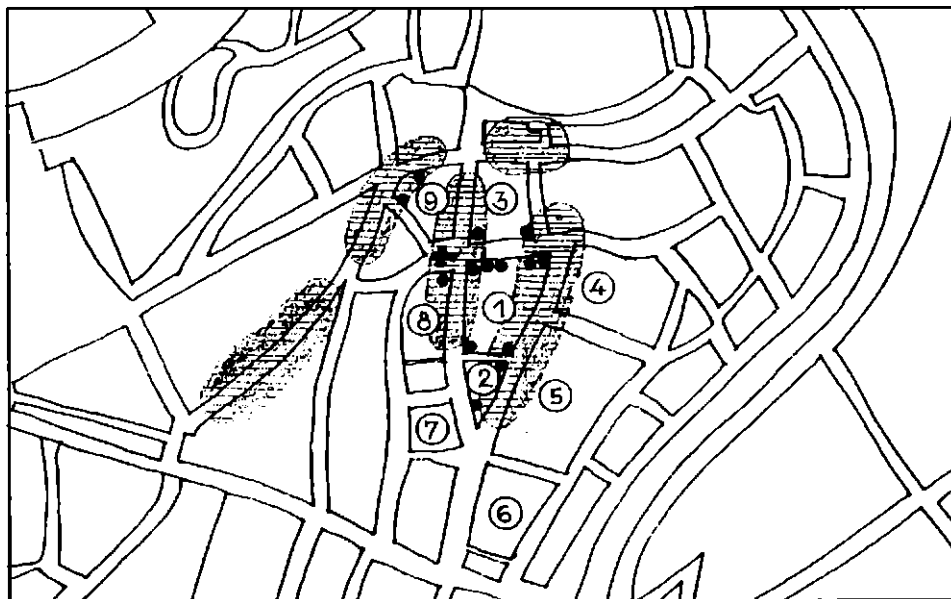
Že vskutku dnešná kaplnka sv. Michala nepochádza z 18. storočia je zrejme aj z niekoľkých archívnych údajov (Vagner, 1902, 28); kostol sv. Michala je ešte v roku 1621 v dobrom stave. V tomto roku píše občan Nitry Barna Somogyi závet' pred kanonikom Žigmundom Zongorom a Jánom Krstiteľom a odkazuje kostolu 50 f s tým, aby ho pochovali v krypte. No už roku 1636 kostol vyžaduje opravu, ako to dokumentujú ďalšie správy z archívu.⁶ Kanonická vizitácia v roku 1732 uvádza už jestovanie cintorína a „sotva si už niekto spomenie na kostol“.⁷ S novou výstavbou sa začína až v roku 1739, zásluhou Lukáča Brezovicsa a jeho manželky Kataríny Vajer, ktorí dali na mieste starého kostola vystavať nový, aj so základinou na udržiavanie 200 f.“

Koncom 18. storočia (1793) bolo takmer celé Dolné mesto zničené požiarom. Zdá sa, že aj kostol sv. Michala na Vášku. Z následnej opravy zrejme pochádza klasicistický obraz na hlavnom oltári, vstupná brána i ďalšie detaily.¹⁰ Neďaleký kláštor františkánov, ktorý bol súčasťou tohoto kontinuálneho sakrálneho okrsku Dolného mesta v lokalite Na Vášku, bol definitívne zborený roku 1558 (Kompánek, 1895, 100).¹⁰

Návršie s „náhornou“ plošinou v danej lokalite v rozsahu od kostola Piaristov, pri kostole (kaplnke) sv. Michala až po Ďurkovu ulicu (potiaľ siahala záhrada františkánskeho kláštora), resp. pôvodný mostný priechod cez Nitričku na Zobor sa zrejme z novej tradície nazýva „Na Andrášku“. V Dolnom meste sa neuvádza kostol či kaplnka s týmto označením.“ Predpokladáme, že toto označenie miestnej časti súvisí azda s už nejestvujúcou prístavnou kaplnkou na trase procesií Farskou ulicou, ktoré viedli na Zobor, 17. júla - na deň zasvätený sv. Ondrejovi-Svoradovi a sv. Benediktovi.¹²

Okrem samotnej situácie kostola, dnes kaplnky sv. Michala sa povrchový stavebno-historický prieskum doteraz dotýkal celkom 9. urbanistických blokov Dolného mesta Nitra v smere sever-juh, v rámci čoho bol uskutočnený rozbor urbanisticko-architektonických hodnôt, umelecko-historické vyhodnotenie bloku, stavebno-technický rozbor a kategorizácia pamiatkovej hodnoty.

Zástavba bloku č. 1 vzniká na vidlici najstarších historických komunikácií - Štefánikova trieda (pôvodne Dlhá ulica), Farská ulica a priečna - spojovacia Kupecká. Na juhu je určený blok prelukou ulice Pri synagóge. Objekty sú tu budované na stúpajúcom teréne, smerom k vyvýšenine Na Andrášku (Na Vášku), pričom v smere sever-juh sa nachádza prvý stupeň prevažne spevnených terás rôznej nivelety. Tieto terasy sú vnútorným medzníkom v stavebných parcelách. Najstaršie zistené objekty sa nachádzajú v jadre domu na č. 9 na Kupeckej ulici a na č. 2 na Štefánikovej triede. Datujeme ich do obdobia neskorého stredoveku, vznikajú pozdž historických komunikácií a sú pozostatkom dvorcov neskorostredovekej zástavby. Jestvovanie dvoch samostatných neskorogotických domov s prejazdom potvrdil aj jediný doteraz vykonaný hbkový výskum v Dolnom meste Nitra v náročnej situácii, v dome č. 2 na Štefánikovej triede.¹³

Obr. 3. Nitra-Dolné mesto, CMZ. Vyznačené doteraz skúmané urbanistické bloky - f. 1-9, plocha predmestských osídlení do konca 13. storočia (podľa Vereslk-Cidllnská, 1956) a situácia prieskumom zistených architekúr so stavebným jadrom z obdobia 2. pol. 16. al 17. storočia.

Kamenné domy (pravdepodobne nemeckých hostí) prevažne dvoj priestorové v nadzemnom podlaží určovali aj pevné body budúcej uličnej čiary. K nim sa v období 2. polovice 16. a v 17. storočí priradujú ďalšie objekty z kamenného a kamenno-tehlového materiálu, ktoré boli zistené prieskumom v situácii domu č. 7 na Kupeckej ulici, č. 17 na Farskej a č. 8 a 2 na ulici Pri synagóge. Tieto objekty, ktoré môžeme označiť ešte stále ako neskorostredoveké a renesančné - definitívne určujú vymedzenie bloku a postupne vytvárajú uličnú čiaru. Mali valené klenby s lunetami a vyvinutú dispozíciu, ktorá sa uchovala v jadre neskorších prestavieb v 18. a v 19. storočí. Vtedy sa razantným spájaním pôvodných úzkych parciel získavajú široké pozemky pre novú zástavbu na strednú os a na mieste jednopodlažných, niekde podpivničených objektov narastajú od konca 18. storočia viacpodlažné mestské nájomné domy.

Aj blok č. 2 vymedzený ulicami Štefánikova trieda, Farská, Pri synagóge taktiež horizontálne delí terénna terasa stúpajúceho svahu. Prioritnú situáciu tu mal objekt č. 1 v preluke - ulici Pri synagóge sa jadrom zo 16. storočia a objekt pod západným krídlom dnešného hotela Tatra (na JZ nároží Farskej ulice).

Časť bloku č. 3 je vymedzený historickými komunikáciami Kupecká, Farská, Svätoplukovo námestie má nárožia fixované architektúrou z obdobia pozdneho stredoveku. Úzke, pôvodne dlhé parcely pôvodne končili v paralelnej komunikácii (dnes sú skrátené a zastavané aj z opačnej strany). Stavebné jadrá sú zo 16. a 17., no prevažne z 18. a 19. storočia. K tým starším patrí dom na Svätoplukovom námestí č. 2 a v nároží Farská-Kupecká, ktoré sú reliktom systému pôvodnej zástavby Dolného mesta.

Blok č. 4 v skúmanej časti nevykazuje znaky staršej zástavby nad terénom. Zachované domy sú z rozpätia storočia po roku 1880.

Blok č. 5 v skúmanej časti (pozdĺž Štefánikovej triedy) vykazuje súvislú zástavbu na pôvodných dlhých parcelách zastavovaných len z jednej strany, pričom najstaršie stavebné jadro vykazuje objekt č. 11 s barokovými pivnicami. Zachovaná zástavba vzniká na cieľavedome parcelovanom území najmä s klasicistickou zástavbou.

Blok č. 6 vzniká taktiež na parcelách, ktoré sú pravdepodobne definované až na konci 18. storočia, pričom nevylučujeme aj staršie solitérne objekty, ktoré pri zástavbe zanikli. Čas od konca 18. storočia a prvej polovice 19. storočia znamená výraznú zástavbu v tejto časti Dolného mesta, pričom objekty majú charakter predmestských kúrií s hospodárskym dvorom a dvorovými hospodárskymi krídlami.

Blok č. 7 vzniká na mieste s dlhou kontinuitou osídlenia. Vrchol terénnej vyvýšeniny na východnej strane patril k významným bodom na historických ťahoch ciest od 9. storočia. Dnes však najstaršie stavebné jadro je zachované až z 18. storočia (Farská č. 44).

Blok č. 8 je situovaný na terénnej terase na svahu náhornej plošiny s vrcholom v mieste Piaristického kláštora. Vzniká na vidlici ciest, ktoré vytvárajú najstaršie prepojenie s hradným areálom (Horným mestom). Prieskumom zistené najstaršie stavebné jadro obsahuje nárožný objekt farského dvorca. Má neskororenesančné znaky 17. storočia, je dokumentovaný v dispozícii a v klenbách. Predpokladáme však staršie základy, ktoré je možné overiť len pod terénom. Typickým sprievodným fenoménom stavebnej premeny je postupná asanácia najstarších architektúr vo vnútrobloku, o čom svedčia obvodové parcelné murivá s odtlačkami klenieb, ako aj zistené staršie vínne pivnice, ktoré dispozičné nesúvisia s novšou zástavbou (Farská 18, 24, Na Vříšku 3).

Blok č. 9 je vymedzený ulicami Na Vříšku, ulicou J. Vuruma, Ďurkovou a Farskou. Je situovaný do svahu stúpajúceho k hrebeňu, ktorý sa tradične nazýva Na Andrášku. Terénne terasy prebiehajú v smere východ-západ a v smere sever-juh, stúpanie smerom na východ. Tento urbanistický blok je definovaný historickou komunikáciou a pôvodnou prístrešnou osadou z 13. storočia. Dominantou územia je už uvedená kaplnka sv. Michala zrejme na mieste staršieho objektu s rovnakým patrocíniom. Do 17. storočia stáli v danej lokalite obytno-hospodárske dvorce, usadlosti ešte nezačlenené v radovej zástavbe úze-

mia. Kontinuitu tejto štruktúry dokumentujú dodnes zachované klasicistické, dvorcovo uzavreté kurie, napr. č. 4 na ulici J. Vuruma a č. 11 na Durkovej ulici.

Doteraz skúmané územie Dolného mesta z hľadiska stavebno-historického vývoja a urbanizmu, ktoré prešlo početnými veľkoplošnými asanačnými zásahmi v povojnovom období a kde v súčasnosti prebieha hektická stavebná činnosť - naznačuje, že tradovaná predstava o domoch agrárneho typu, výlučne z nepálenej tehly v Dolnom meste nieje celkom presná. Hoci aj z historických dokumentov (Zemene, 1977,79), aj z terénneho výskumu je zrejmé, že ešte v polovici 19. storočia prevažujú jednopodlažné domy, zistili sme, že v kľúčových urbanistických pozíciách vznikajú viacpodlažné architektúry kamenné a tehlové, zrejme domy a hostince majetných obchodníkov, pravdepodobne „hostí“ už v stredoveku. A že tu skutočne stáli ešte v 17. storočí svedčí archívny záznam; v roku 1664 Turci vypálili Dolné mesto a po ich odchode sa časti domov ktoré „boli natoľko poškodené, že sa nemôžu opraviť“ - použili na stavbu a opevňovanie hradu (Gergelyi, 1969, 29). Charakter Dolného mesta je daný činnosťou jej obyvateľov. Venujú sa chovu dobytká, vinohradníctvu, remeslám, službám. Tomu zodpovedá aj typ prevažujúcej zástavby, ktorý dlho nemá tvar súvislých ulíc. Ako vyplýva z archívnych správ, v 17. storočí malo Dolné mesto asi 8 ulíc: Dlhú, ulicu sv. Michala, ulicu sv. Ondreja, Mostnú, sv. Jakuba, Rybársku, Rivú, Kapitulskú a Mnišsku ulicu (Fojtik, 1977, 53). Zástavba vzniká pri starých cestách, ktorých kontinuita siaha prinajmenšom do povelkomoravského obdobia. Dlhú má zrejme charakter dvorcového systému. Sú to usadlosti, domy so záhradami, hospodárskym dvorom a honmi priamo pri domoch. Napokon relikty pôvodnej štruktúry urbanizácie si Dolné mesto zachováva dodnes; na parcelách s preslennými terénymi terasami pozdž najfrekventovanejších mestských ulíc (napr. Štefánikovej a Farskej) sú aj dnes tiché zadné záhrady a fragmenty starých viníc, teda doklady spôsobu života, ktorý vyznieva od stredoveku až do 20. storočia. Dominantami jednotlivých štvrtí sú až do 80-tych rokov 19. storočia sakrálné objekty, zájazdne hostince a medzi jednopodlažnými domami ojedinelé sídla v podobe mestských dvojpodlažných kúrií. Práve malebnú podobu tohoto mesta predstavuje aj Hollarova medirytina zo 17. storočia.

Podľa záznamu v roku 1789 je v Dolnom meste spolu 306 domov, z nich je 40 z kameňa a z pálenej tehly. Zo správy istého neznámeho návštevníka mesta v roku 1793 sa dozvedáme, že najvýstavnejšie a najčistejšie sú domy Nemcov (Fojtik, 1977, 57). Dolné mesto Nitra prežíva skutočnú mestskú premenu až po tom, čo dospieva k hospodárskemu rozvoju a prekračuje svoje palisádové hradby. V roku 1858 zbúrali Tureckú bránu a otvorili možnosť modernej regulácii mesta. No prvé prieskumy architektúr Dolného mesta potvrdzujú názor, ktorý v roku 1938 publikuje Václav Mencl, totiž, že stará cestná sieť „suburbia“ (Marsina, 1977, 34) možno už v renesancii dala základ uličnej kostre nového mesta, ktoré začalo vznikať na rovine pod hradom (Mencl, 1938, 57). Potvrdzujú to nami zistené kamenné a tehlové stavby od 16. storočia, ktoré armujú nárožia cestnej siete a definujú tak pre ďalšie storočia štruktúru ulíc Dolného mesta Nitra.

Poznámky

- 1 Povrchové pamiatkové prieskumy prvých 9. urbanistických blokov Dolného mesta Nitra vykonával kolektív autorov pod vedením Dr. H. Haberlandovej a Doc. Dr. Z. Ševčíkovej pre MÚ Nitra v r. 1994 a 1995.
- 2 Zo 14.-15. storočia máme málo správ, ale vyplýva z nich, že výsady sa dodržiavali. Obyvatelia Dolného mesta nemali robotné povinnosti, mali právo voľne predávať svoj hnuťelný a nehnuteľný majetok, zachovali sa ich dedičné práva aj v bočnej línii, mali právo výčapu a ich trvalou povinnosťou bolo vysielat' ozbrojencov do kráľovského vojska. Zachovali sa trhové výsady, mesto vydávalo listiny s vlastnou pečat'ou. Zhoršenie postavenia Nitry sa prejavuje koncom 15. storočia, keď biskupstvo ukladá mešťanom povinnosti proti zneniu výsad (Marsina, 1977, 36, 37).
- 3 Románsky kostolík sv. Martina v Chrenovej bol zbúraný v roku 1911. V novšom veku bol používaný ako vojenský kostol a stavebnými zásahmi v 18. storočí zdevastovaný. V archívnych záznamoch sa spomína v roku 1285 a predpokladá sa, že išlo o emporový kostol z 12. storočia (Mencl, 1937, Tor-

- moš-sv. Martin). Ďalšiu stredovekú stavbu identifikovali v Horných Krškanoch - je prestavaná r. 1752, v 19. a 20. storočí. Kostolík na úpätí Kalvárie sa spomína síce roku 1506, no jestvoval už pred týmto záznamom. Bol barokovo prestavaný a opäť upravený v roku 1878. Posledné výskumy kostola sv. Michala v Nitre-Dražovciach dokumentujú jeho vznik už pred polovicou 11. storočia (Ruttikay, 1997, 9; Paulusová, 1977, 26).
- 4 Fejér Cod. Hung. IV, 2 p. 459, „castrum Judaeorum“, ďalej „palatium“, „ecclesia B. Virginis et B. Michaelis“, ktorých sa dotýkajú medze, potom zostupujú „inferius ad terram ecclesia nostrae et de suburbio venit ad fluvium Nitrae“ (In: Chaloupecký, 1923, 251, pozn. 979).
  - 5 Na území Pároviec sa dodnes zachoval typologický čistý kostol sv. Štefana, zreteľný aj po následných prestavbách (Mencl, 1937, 140; Súpis, 1968, zv. 2), pričom sadneš uvažuje o možnom predrománskom pôvode tejto architektúry. (Chropovský, 1977, 172). M. Hanuliak (1993, 115) cituje názor B. Pollu (1964, 12-14), ktorý vzhľadom na techniku stavby - riadkové murivo zo základov, ukončené na spôsob opus spicatum posúva vybudovanie do obdobia doznievania veľkomoravských stavebných techník v 10. storočí.
  - 6 V tomto roku odkazuje napr. kanonik Andrej Dobrossay 10 f. na jeho opravu (Vagner, 1902, 28).
  - 7 „Ubi olim dicitur fuisse exstructa ecclesia parochialis.“ Visít. S. Lad. Erdody. p. 4 (In: Vagner, 1902).
  - 8 Zakladateľ neskôr schudobnel a vyžiadal si základinu späť od biskupa Gustínyiho. Odvtedy sa kostol uvádza len ako kaplnka.
  - 9 Biskup Jozef Kluch dal kostol roku 1816 znovu zastrešiť a znovuvybudovať schátralú drevenú vežicu (Vagner, 1902, 30). Kostol bol neskôr znovu obnovený roku 1894 - „zvonku aj zvnútra“, za biskupa Imricha Bendeho, keď sa osadzujú vitráže, odstraňuje sakristia. Pri obnove dlažby kostola bola zistená krypta s 30 drevenými rakvami, posledná z r. 1771. Kostol-kaplnka sv. Michala bol upravený aj v 20. storočí, súčasne s terénom, po odstránení okolitej zástavby.
  - 10 Kláštor františkánov sa rozprestieral spolu so záhradou tam, kde sa stretávala Ďurková ulica a starý dom nazývaný Veľké Peklo (Vagner, 1902, 4). K jeho komplexu patrila chrám P. Márie vysvätený roku 1230 (Kompánek, 1895, 100). Tento komplex bol značne rozsiahly - „ľahal sa voľakedajší kláštor od terajšieho asi roha na Andráškovom vrchu dolu k Párovciam, ku ‚Mexiku‘, až po Kirchnerovský dom po hostinec ‚vikariušská‘, patriaci veľkoprepoštovi. V novej ulici na kláštornom funduse dovolila si kapitula nitrianska domy stavať na 17 sedeniach, ktoré sú dosavád cenzuálne...“
  - 11 V Magyarország vármegyéi és városai, vo zväzku Nyitra Vármegyé z roku 1898 píše J. Sziklay: do roku 1873 mali Hrad, Horné mesto, Dolné mesto, Sv. Ondrej (Sz. András) a do r. 1886 aj Párovce samostatnú obecnú správu.
  - 12 Svorad, ktorý prijal kláštorné meno Ondrej žil v II. storočí ako pustovník v jaskyni na Zobore, neďaleko opátstva. Aj keď neskôr zoborský kláštor zanikol, na tieto miesta naďalej 17. júla chodili pútnici. Biskup Selepčényi dal roku 1663 vystavať osemhrannú kaplnku na počesť týchto svätých (sv. Svorada-Ondreja a sv. Benedikta) na dvore zaniknutého kláštora, neskôr tu bol založený kláštor kaniadulských mníchov dokončený v r. 1697. Kláštor stál ešte na konci 19. storočia, jeho pôsobenie bolo ukončené v r. 1782 jozefínskou reformou (Kompánek, 1895, I 12).
  - 13 H. Haberlandová-Z. Ševčíková a kol., 1996, nepubl. rukopis výskum, elaborátu uložený na SPÚ, Nitra.

Literatúra

- BEDNÁR, P.-STANÍK, I., 1993: Archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1988-1991. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. AÚ SAV Nitra, 127-139.
- FOJTÍK, J., 1997: Nitra v období feudalizmu (1526-1848). In: Nitra. Bratislava, 41-49.
- FUSEK, C., 1993: Archeologický výskum dejín Nitry od jej osídlenia Slovanmi po zánik Veľkej Moravy. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. AÚ SAV Nitra, 96-105.
- GERGELY I, I., 1969: Nitra. Umelecko-historické pamiatky na Slovensku, Bratislava.
- HANULIAK, M., 1993: Archeologický výskum k dejinám Nitry v 10.-13. storočí. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. AÚ SAV Nitra, 109-124.
- HUNKA, J., 1993: Nitra vo svetle nálezov mincí. In: Príspevky k najstarším dejinám mesta. AÚ SAV Nitra, 159-170.
- CHALOUPECKÝ, V., 1923: Staré Slovensko. Bratislava.
- CHROPOVSKÝ, B., 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: Monumentorum tutela 8, 173-208.
- CHROPOVSKÝ, B., 1975: Nitra, archeologický výskum slovanských lokalít. Nitra.
- CHROPOVSKÝ, B., 1977: Počiatky osídlenia mesta. In: Nitra. Bratislava, 13-27.
- KOMPÁNEK, J., 1895: Nitra. Nástin dejepisný a vzdelanostný. Ružomberok, 1895.
- KRAJČOVIČ, R., 1993: Toponymia na okolí Nitry ako prameň jej dejín. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. AÚ SAV Nitra, 171-178.
- Magyarország vármegyéi és városai 1898. Nyitravármegyé. Budapest.
- MARSINA, R., 1977: Nitra vo včasnem a vrcholnom stredoveku. In: Nitra. Bratislava, 27-41.

- MENCL, V., 1937: Středověká architektura na Slovensku. Praha-Prešov.
- MENCL, V., 1938: Středověká města na Slovensku. Bratislava, 1938.
- PAULUSOVA, S., 1997: Doterajšie výsledky umeleckohistorického výskumu rím. kat. kostola sv. Michala v Dražovciach. In: *Archaeologia historica* 22, Brno, 21-28.
- PUŠKÁROVÁ, B., 1985: Niekoľko nových poznatkov získaných pri výskume fasád veže nitrianskeho hradu. In: *Archaeologia historica* 10, Brno, 469-473.
- PUŠKÁROVÁ, B., 1993: Románska a prerománska architektúra Nitry. In: *Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. AÚ SAV Nitra*, 142-157.
- RUTTKAY, A., 1997: Archeologický výskum kostola sv. Michala v Nitre, časť Dražovce a v jeho okolí - informácia o výsledkoch. In: *Archaeologia historica*, 22, Brno, 9-20.
- RUTTKAYOVÁ, J.-KATKIN, S.-BŘEZINOVÁ, C., 1995: Svedectvo nálezov. Predbežné výsledky archeologického výskumu v Nitre-pešej zóne. In: *Pamiatky a múzeá* 2, 24-26.
- RUTTKAYOVÁ, J.-RUTTKAY, M., 1997: Výsledky výskumu v Nitre-Starom meste v r. 1994. In: *Archaeologia historica*, 22, Brno, 103-113.
- Súpis pamiatok na Slovensku. Bratislava, 1968, 2 zv.
- ZÁVADOVÁ, K., 1974: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov ako ich znázornili rytci a ilustrátori XVI., XVII. a XVIII. storočia. Bratislava.
- ZEMENE, M., 1977: Nitra v období kapitalizmu. In: *Nitra*. Bratislava.
- VAGNER, J., 1902: Adatok a Nyitrai városi plébániák történetéhez. Nitra.
- VEREŠÍK, J.-CIDLINSKÁ, A., 1956: Nitra v pamiatkach. Martin.

Zusammenfassung

Einige neue Erkenntnisse zur urbanistischen Entwicklung der Niederstadt Nitra

Auf dem Gebiet der Stadt Nitra ist bis heute am meisten das Gebiet der Oberstadt mit der Akropolis erforscht, wo die bedeutendsten Funde festgestellt waren. Zahlreiche archiv-historischen Eintragungen, vor allem vom 17. Jahrhundert, haben eine Annahme geschaffen, daß die Niederstadt, wenig von der Kriegerverehrung geschützt, nur aus den unbeständigen Materialien gebaut war und keine erhaltenen Relikte der älteren Architektur hat. Die vorläufigen bau-historischen und kunsthistorischen Rekognoszierungen in mehreren urbanistischen Blöcken im Niederstadt-Zentrum geben zu verstehen, daß hier die Stein-Architektur von mehrstöckigen Objekten seit dem Mittelalter existiert hatte. Sie hätte die Funktion der bürgerlichen Häuser und Einkehrhäuser gehabt. Diese Objekte sind vor allem in denen Gebiets-Teilen entstanden, wo die Besiedlung der in der Weg-Nähe liegenden Gemeinden formiert wurde, wie es von den bisherigen archäologischen Erforschungen nachgewiesen wurde. Einheitliche Gemeinden hatten eigene Sakral-Zentren gehabt. Auf Grunde der bisherigen Resultaten der Rekognoszierung wäre es möglich, daß die Sakral-Architektur in der Lokalität „Na Vřšku“ mit dem Patrocinium des heiligen Michael, als barock bezeichnet, an der Stelle der älteren Kirche, die bis der Hälfte des 13. Jahrhunderts entstanden war und im Laufe des 17. Jahrhunderts untergegangen war, steht. Die Rekognoszierung einzelner Blöcke hat ein vorläufiges Erkenntnis mitgebracht, daß die Niederstadt mit der langen Kontinuität der Besiedlung im Mittelalter, auf der Basis von Wirtschafts-Gehöfte, die an den Kreuzungen des Weg-Netztes entstanden waren und den Grund für die spätere durchgehende Bebauung geschaffen hatten, formiert wurde. Der entscheidende Raum für die Bebauung war der Berghang der Erhöhung „Na Vřšku“ (Na Andrářku) mit der Terrassen-Bezeichnung im Rahmen der Parzellen. Die Bebauung im West-Teil der Niederstadt hat den durchgehenderen Charakter erst zum Ende des 18. Jahrhunderts und im 19. Jahrhundert.

Abbildungen:

1. Nitra. Radierung von V. Hollar nach der Zeichnung von G. Hoefnagl. 1657. Nach Závadová, 1974, Abb. 210, kat. 333.
2. Nitra. Oberstadt in den festen Mauern, Niederstadt durch die Palisaden begrenzt. 16. Jahrhundert. Nach V. Mencl, 1938.
3. Nitra-Niederstadt, Zentral-Stadtzone. Bezeichnete bis heute erforschte urbanistische Blöcke Nr. 1-9, Fläche der Vorstadt-Besiedlungen bis Ende des 13. Jahrhunderts (nach Verešík-Cidlinská, 1956) und die Situation durch die Rekognoszierung festgestellten Architekturen mit dem Baukern aus der Epoche der 2. Hälfte 16. bis 17. Jahrhunderts.

